

РЕЦЕНЗИЯ

от

проф. д-р Силвия Минева

за дисертационен труд на доц. д-р Димка Гичева-Гочева на тема:

„Към понятията справедливо и справедливост в практическата философия на Аристотел”, представен за придобиване на степента *доктор на науките* в професионално направление 2.3. Философия

Общи сведения за кандидата и предоставения от него дисертационен труд.

Във връзка с провеждането на конкурса ми бяха предоставени следните документи съгласно Закона за академичните звания и степени и Правилника за условията и реда за придобиване на научни степени и заемане на академични длъжности в СУ „Св.Кл.Охридски”:

1. професионална автобиография на кандидата;
2. екземпляр от дисертационния труд;
3. автореферат на дисертационния труд на български език и на английски език;
4. справка-декларация от доц. д-р Димка Гичева-Гочева за съответствие с минималните национални изисквания за научна степен „доктор на науките” за съответната научна област.
5. Копие на протокол за представяне на текстове и документи от доц. д-р Димка Иванова Гичева-Гочева като кандидат за придобиване на степента „доктор на науките”.

Предоставените документи включват необходимата информация в потвърждение на това, че като съдържание и резултати научната и академична дейност на доц. Гичева-Гочева не само съответства, но надхвърля значително по наукометрични показатели минималните изисквания за научна степен „доктор на науките” за съответната научна област. От справката на доц. Гичева-Гочева става ясно, че тя е вписана в РАС на НАЦИД с 540 т. при изискуем минимум от 350 т. и е автор на една монография, четири студии, голям брой статии на български и английски език в научни списания и сборници, които не са точкувани досега в наукометричните таблици в РАС на НАЦИД.

Документите потвърждават още, че кандидатката е изследовател с трайни, постоянно поддържани и развивани изследователски интереси в областите на историко-философските, филологически и етически изследвания на античното и особено на

Аристотеловото философско наследство. Това личи ясно както от описанието в професионалната автобиография на доц. Гичева-Гочева на водените от нея лекционни курсове като преподавател в различни специалности, факултети и университети, участия в международни и вътрешноуниверситетски проекти, членство в професионални сдружения (Международното Платоново общество, Асоциацията за развитие на университетското класическо образование и др.), така и от формулировката на дисертационната тема и избора на изследователска проблематика на дисертационния труд, с който тя кандидатства за придобиване на степента „доктор на науките”.

Като тема, обем, структура, библиография и публикации по темата на изследването, предоставеният от доц. Д. Гочева дисертационен текст отговаря на изискванията за публична защита на този вид изследователски труд, предвидени от Закона и Правилника на СУ. Дисертационният труд се състои от 338 (нестандартни, по-големи от стандартните) страници, съответстващи на 346 стандартни страници. Структурата му включва въведение; три глави, подразделени на части и подчасти, а в библиографията към него са описани 445 заглавия на български, руски, немски, френски, английски, старогръцки и латински; както и 20 интернет-източници.

Към дисертацията е приложен автореферат на български и английски език. В него са представени синтезирано описание на съдържанието на дисертационния труд, изследователските приноси и публикациите на авторката му по темите, обсъждани в дисертацията.

Бележки по съдържанието на дисертационния труд

В увода на дисертацията са изложени и коментирани подробно основанията за избора на темата и проблематичността на изследваните понятия - справедливото и справедливостта в практическата философия на Аристотел. Според доц. Гочева тези понятия са недостатъчно и слабо изучавани досега от гл. т. на тяхната предистория. Т.е. в ретроспективната плоскост на Аристотеловите предшественици в древноелинската историческа, художествена и философска мисъл – Херодот, Тукидид, Софокъл, Платон. На тази основа са изведени и формулирани основните задачи и метод на изследването – археология на схващанията за справедливото и справедливостта като ретроспективно връщане назад във времето преди Аристотел с цел да се установи какво той е възприел и унаследил от предшествениците си по въпросите за добродетелта и особено за справедливостта, какво е новото и различното, което той привнеса в тяхното схващане и как в резултат на това се конституира античната традиция на разграничението между справедливото като „релационно понятие на междуличностни, интерперсонални, а

понякога и междуинституционални отношения”, и справедливостта „като лична добродетел, като качество, притежавано потенциално от всеки човек.” (с. 9)

В духа на академичната коректност доц. Гочева не пропуска да уточни своите основания да възприеме ретроспективния подход, макар и не толкова популярен като други, но използван и от други български и чужди изследователи. Според нея този подход е особено подходящ за изследване на генезиса на Аристотеловото идейно наследство, в частност на понятията за справедливо и справедливост, които Философът възприема и доразвива в своята етика и практическа философия. В този смисъл изследването представя една генеалогия на тези понятия през класическия период в античната традиция на европейската философия и култура и с това отговаря на нуждата от преодоляване на дефицита от подобни изследвания към момента на неговото реализиране. На този фон като централна теза на дисертацията се откроява заявената в увода позиция, че у Аристотел можем да открием не само рецепция на идеи, изказани преди това от Херодот, Тукидид, Софокъл и Платон, но и новаторското им осмисляне чрез използваните от Философа модални категории $\delta\acute{\upsilon}\nu\alpha\mu\iota\varsigma$ - $\acute{\epsilon}\nu\acute{\epsilon}\rho\gamma\epsilon\iota\alpha$ - $\acute{\epsilon}\nu\tau\epsilon\lambda\acute{\epsilon}\chi\epsilon\iota\alpha$ като основен конституиращ елемент в неговата етика и практическа философия. (с. 9) Нещо повече, доц. Гочева смята, че именно на тези категории се дължи в най-голяма степен въздействието на Аристотел върху следващите хилядолетия. В подкрепа на тезата си тя предлага подробни описания и анализи на историческите съчинения на Херодот, Тукидид и на Софокълвата „Антигона”. Според нея „пресечните точки” на тримата автори могат да бъдат разпознати в естетизацията на етичното в техните съчинения чрез обличането му в художествена форма и в убедеността на тримата, че справедливостта е отвъдна и обвързана с чувството за мяра и самоконтрол като алтернатива на произвола, респ. на несправедливостта, до която води той.

Коментирайки текстовете на античните автори в първата глава, в задочен спор с най-популярните им интерпретации, доц. Гочева извежда своите заключения за просветителския хуманизъм и интелектуализъм на Тукидид и софистите, чиито подход той възприема, Тукидидовото схващане за справедливостта като лична добродетел и справедливото като общностно устройство, което е постижимо и реално, макар и за кратко, в условията на демократичен ред. Аналогично са коментирани и „царските” разкази на Херодот за персийските владетели и героинята на Софокъл Антигона като „въплъщение на трагичното богопосвещение, което побеждава рационалния зов за подчинение на волята на владетеля и инстинкта за самосъхранение”. (с. 99)

Направените в главата сравнителни анализи и изводи за патоса, логоса и характерите, описани от древните автори преди Аристотел, не са самоцелни или случайни. С оглед на тях доц. Гочева разгръща изложението на следващата, втора глава на дисертацията. В нея вниманието е фокусирано върху спецификата и еволюцията на собствено философските понятия за справедливото и справедливостта от Платон към Аристотел. В съпоставка с известната книга на Дж. Ролс „Теория на справедливостта” на преден план в тази глава са разгледани идеите на Платон, изложени от него в „Държавата” и провокирани от стремежа му да предложи своя теория на справедливостта и концепция за общото благо. Голямата разлика и преимущество на Платоновото схващане за справедливостта в сравнение със схващането на Ролс, доц. Гочева вижда в онтологическия прочит на справедливостта, предложен от Платон, за разлика от формално-рационалистичната претенция на Ролс за институционализма като фундамент на справедливостта.

В същата глава доц. Гочева проследява с помощта на картографския метод (mapping), Платоновата перцепция на справедливостта като най-важната етическа добродетел, която изисква постигане на хармония в душата на отделния човек и понятието на Платон за “справедливото” като „фундамент на общностното човешко битие и на съвместния живот на хората в полиса”. (с. 125) Картографирането, предприето от доц. Гочева, е направено в контекста на предисторията на Платоновото схващане за справедливото и справедливостта, представена от досократическата традиция на онтологизирането и космологизирането: Анаксимандър, питагорейците, Парменид. Специално внимание в тази връзка във втората глава на дисертацията е отделено на сложните въпроси около концепцията на Платон за душата, неговия аристократичен нравствен идеал, представен в диалога „Алкивиад”, битийно-космическото Платоново обяснение на видовата диференциация на общностните уредби в „Държавата” и апологетичното превъзнасяне на личното управление, беззаконието и авторитарния произвол на надарения с разум цар като основно послание на диалога „Държавникът”. (с.166)

Сюжетите, участниците и идеите на обсъжданите Платоновы съчинения са описани систематично, хронологически последователно и в детайли, така че на техния фон да бъдат открити схващанията, „които Аристотел подема от Платон, но преосмисля чрез своите собствени понятия”. (с.169) Доц. Гочева изброява тези схващания и систематизира описанието на Аристотеловия принос в политическата теория като първия мислител, който като философ – с понятия, в детайли и убедително – разгръща” тезите за

гражданството като право, самостоятелността на полиса като човешка общност, добродетелите на индивида като личност и като гражданин и политическата власт като властта, с която се управляват равни по произход и свободни хора. (с.171)

В подкрепа на тези констатации са предложени позовавания на емблематичните за политическите възгледи на Философа съчинения „Никомахова етика” и „Политика”, както и коментарите и оценките за тях на различни съвременни изследователи. В тази перспектива е изведено и важното заключение за основната разлика между Платон и Аристотел по въпросите на политическото устройство и управление. Според доц. Гочева тя е, че Платон отхвърля възможността за промяна и добро развитие както в космоса, така и в човешкия свят, докато Аристотел, обратно на него, залага на собствен исторически конспект на институционалната история на Атина – „Атинската държавна уредба”, и благодарение на това може да приеме, че бавно и полека „промените са водели до все по-добро, макар и никога съвършено полисно устройство.” (с. 180) .

„Атинската държавна уредба” и „За душата” са съчиненията на Аристотел, избрани за централни теми на обсъждане в третата глава на дисертацията. Доц. Гочева обяснява предпочитанието си да обсъжда тях вместо други съчинения на Аристотел с това, че в изследванията на Аристотеловите етически схващания тези съчинения се удостояват (незаслужено) с много по-малко внимание, отколкото други. Значението на „Атинската държавна уредба” за изследването и разбирането на етическите схващания на Философа авторката вижда в това, че съчинението представя състоянието на атинското политическо устройство в десетилетието преди смъртта на Александър Македонски в историческата му перспектива. Тази перспектива, както установява доц. Гочева, е осмислена чрез понятията и концепциите на политическата теория на Аристотел - в „Уредбата” са предоставени най-добри исторически примери в подкрепа на принципите и нормите на тази теория: разделение на властите; широко политическо участие на гражданите; краткост на мандатите на длъжностите в полиса и др. Изводът на авторката за значението на това съчинение е, че в него Аристотел полага основите на най-философската част на правото, държавотворческия конституционализъм. (с.190) В този контекст са обособени и основните характеристики на „Атинската държавна уредба” – оптимизъм, атиноцентризм и усещане за исторически прогрес. Според доц. Гочева първите две сближават автора ѝ с Херодот и Софокъл, но го отдалечават от Тукидид и Платон.

В същия план тя коментира дебата за фактологическата достоверност на съчинението и неговата правдоподобност като безотносителен на целта, която си е поставил Аристотел – да бъде точен и изчерпателен не по отношение на фактите и

събитията, а на институциите, тяхното значение и място в теорията на държавата и правото като теория на конституционализма и разграничението между понятията за управление на държавата - *политеума* и държавно устройство – *политейя*. (с. 209) . Въпреки признанието, че Атинската държавна уредба, не е нито най-аргументираното съчинение на политическата философия от класическия период, нито образцова теория на държавата и правото като някои от книгите на „Политика”, това съчинение - настоява авторката - има своето самостоятелно значение, защото илюстрира важна част от еволюцията на Аристотеловите етически и политически възгледи, като съчетава умело историческия разказ, политическата философия и теорията за държавните устройства. (с. 183)

Що се отнася до „За душата”, нейното ключово значение за Аристотеловите схващания на справедливото и справедливостта доц. Гочева извежда от антропологическите идеи на философа, разгърнати в концепцията му за душата и основани на изцяло негови понятия от първата философия, теологиката и Органон, които стават фундамент и на етиката му. (с.227) В подкрепа на тази констатация са приведени аксиоматичните положения, на които Аристотел стъпва, за да осмисли, от една страна, тялото като цялост, която превъзхожда отделните части, защото те не могат без него, докато то може без тях, и от друга, „душата като начало на живота, като природа, причина и същност, но най-често като същински действащото и дейното, като активното формално в живите същества.” (с.232)

Във връзка с Аристотеловото схващане за душата са анализирани и коментирани особените терминологични употреби на понятията *δύναμις-ἐνέργεια-ἐντελέχεια*, с които първите две присъстват у Платон и неоплатонизма, а третата придобива специфично онтологично значение и важност в Аристотеловите съчинения. Паралелно с това е отбелязана и проблематичността, предизвикана от трудната за превод дума *ἐντελέχεια* и различните интерпретации на това телеологично понятие в концепцията на Аристотел за душата. Като резултат от трудността и различните интерпретации доц. Гочева посочва честото пренебрегване или погрешно и опростенческо разбиране на Аристотеловото схващане за душата като *ἐντελέχεια* на тялото от много негови последователи, които го следвали охотно в разрешаването на други проблеми. (с. 240) В отговор на тези затруднения и проблематичност доц. Гочева прави в бележка под линия своето предложение - по примера на някои преводачи - думата да не се превежда, а само да се транслитерира. (с.238)

Въпреки многото неясноти и трудности, авторката все пак успява да достигне до две категорични твърдения относно възгледите на Аристотел за душата и тялото, позовавайки се на неговите съчинения. Според нея Философът се е интересувал много повече от всеприсъствието на живота и душата като негова манифестация във всичко живо, отколкото от само познавателните или психичните феномени в човека: за него душата е жизненото начало на тялото не само във всяко живо същество, но и „във вечния и жив космос като цяло има такъв витален, сходен по природа, но невидим мост: това е онтологическата аналогия между елементите, изграждащи звездите и силите в генеративната пяна, която поражда дори и най-малките едва забележими същества навсякъде.” (с.241)

В последната, трета част на тази „същинска” глава, както я определя самата доц. Гочева, изследването е ангажирано (според предварителното описание на неговите задачи), с въпроса, какво в самата философия на Аристотел води към важното „концептуално сдвояване на дуото от понятия, чрез които се прояснява и най-съществената от личните добродетели – справедливостта, и интерперсоналното, релационното понятие – справедливото.” (с. 182) За целта доц. Гочева се обръща към етическите съчинения на Аристотел като представителни са сърцевината на неговата философия, в частност към книга Епсилон на Никомахова етика. Тя предлага самостоятелен превод на тази книга и коментар към него, в който издига претенцията за иманентна интерпретация на Аристотеловата етическа теория като „метафизическа етика” или „онтологическа етика” в противоположност на утилитаристката и неокантианска интерпретации. Основанието за тази претенция авторката черпи от фундаментално онтологическия характер на етическите понятия у Аристотел. Според доц. Гочева онтологичен статут на тези понятия е предопределен от модалните категории като техен модус, който позволява добродетелта да се схваща като предразположеност. От тази гл.т. Аристотеловата етика е едно онтологическо философстване за етическото благодарение на Аристотеловите схващания за модалните категории. Според доц. Гочева това „завинаги променя и предопределя не само етическите, но и политологическите и етическите търсения на мнозина мислители, не само в миналото, но и днес.” (с. 285) В подкрепа на този извод са предложени подробни обяснения за преводите на античните философи и полисемантичността на Платоновите и Аристотеловите термини и понятия „като семена, които са дали най-различни кълнове и разбирания в различни езици и реалности за превод на античните философи.” (289)

В заключителната част на дисертационния си труд доц. Гочева обяснява неговия интердисциплинарен характер със задочния диалог, който води Аристотел в съчиненията си, посветени на различни области на познанието и практиката, с всички, коментирани от нея автори – от Херодот до Платон. Според авторката точно този диалог налага интердисциплинарното проследяване на историята на създаване на Аристотеловите идеи за справедливото и справедливостта. В допълнение към това основание за интердисциплинарността на изследването отново се припомнят практическата ориентация на Аристотеловата концепция за добродетелите, значението на модалните категории за оригиналността и развитието на тази концепция и актуалността на Аристотел като извор на „понятизирането“ във всякакви възможни измерения на мислимото през XX век, от който черпят вдъхновение изследователите по цял свят, в т.ч. и българските. Именно към българския спектър от изследвания на Аристотел и неговото влияние върху съвременната българска философска мисъл препраща специално тази заключителна част на дисертацията. Без да претендира за изчерпателност на описанието си за актуализациите на Аристотеловата практическа философия в съвременността, доц. Гочева финализира своята оценка за Аристотеловия оптимизъм по отношение на справедливото и справедливостта. Според тази оценка оптимистичното отношение на Философа към тях няма общо с някакви утопични идеи и проекти. Напротив, позовавайки се отново на самия Аристотел, доц. Гочева заключава, че за него справедливото и справедливостта изглеждат постижими в човешките общности благодарение на божествеността и безсмъртието на човешкия нус, защото „на човека е присъщ живот в съгласие с нуса, защото чрез него става в най-висша степен човек. А също – и най-щастлив.“ (с.316)

Заключение

В заключение бих искала да изразя като цяло положителната си, висока оценка за дисертационния труд на доц. Гичева-Гочева като респектиращ със своя обем, акуратно систематизирани и детайлно представени понятия, идеи, концепции, автори, отлично обоснована теоретически и умело защитена дисертационна теза, аргументирана прецизно и убедително с помощта на методично изложена аргументация в полза на едно научно изследване с интердисциплинарен характер и важни изводи за Аристотеловото идейно наследство, неговата предистория и актуалност. В същия план бих определила изследването като изключително успешно от гл. т. на неговите изследователски задачи и цел.

В предложения окончателен вариант на дисертационния текст са взети под внимание повечето от направените по време на вътрешното обсъждане на дисертацията препоръки -

някои за техническото оформление на текста, други за неговото структуриране, което потвърждава допълнително коректността и сериозността на авторката му. Изложението на дисертацията впечатлява със своята стройна структура, детайлно съдържание и почти 30 страници опис на използвани и цитирани литература и ресурси на български и чужди езици, издания на Аристотел в оригинал, както и преводи на негови текстове на различни езици. Библиографията и ползваните интернет – източници свидетелстват за сериозния мащаб на изследването, представителността и авторитетността на цитираните в него издания и автори и отличната осведоменост на доц. Гичева-Гочева за български и чужди публикации, близки до темата, проблемите и понятията, изследвани от нея.

Описаните в автореферата приноси на дисертационния труд представят коректно и реалистично неговите постижения и се припокриват със собствените ми впечатления и изводи за необходимостта, актуалността и значимостта на предложеното изследване като начинание и резултати. По-конкретно става дума за успешно аргументираното, интердисциплинарно представяне на:

- неразривната свързаност на хуманитарните знания за античността;
- раждането и съзряването на идеите за справедливо и справедливост при Херодот, Тукидид, Софокъл и Платон;
- Аристотеловото понятизиране на идеите на четиримата му предшественици чрез модалната триада $\deltaύναμις$ - $\acute{\epsilon}\nu\acute{\epsilon}\rho\upsilon\gamma\epsilon\iota\alpha$ - $\acute{\epsilon}\nu\tau\epsilon\lambda\acute{\epsilon}\chi\epsilon\iota\alpha$, и неговите уникални езикови и мисловни нововъведения;
- иманентната свързаност на етическите, политическите и конституционно-историческите схващания на Аристотел, формиращи неговата практическа философия;
- основополагащата функция на антропологията за практическата философия и значението на Аристотеловите концепции за душата, безсмъртието и безличността на нуса;
- приложимостта на метода на картографирането за този тип изследвания;
- самостоятелен, собствен превод на кн. Епсилон на „Никомахова етика” с паралелен гръцки текст, който стриктно се придържа към терминологичното и понятийно прецизиране на ейдосите на справедливото и справедливостта.

Към изброените приноси бих добавила, че текстът е написан на ясен, четивен език, стилът е наративен и много увлекателен благодарение на своеобразния драматизъм, който му придават въвличането в изложението на любопитни биографични и фактологични детайли за живота, съдбата и взаимоотношенията на коментираните автори, съчинения и техните персонажи. В съчетание с богатия информационен ресурс стилистиката на

изследването дразни в добрия смисъл на думата любопитството и желанието на читателя да научи повече за справедливото и справедливостта от античността до днес.

Приложенията от доц. Гочева в края на автореферата списъци с публикации и доклади по дисертационната тема, изнесени пред различни научни форуми са друго, поредно доказателство за дългогодишните, сериозни и системни проучвания на авторката по темата.

Към момента нямам публикации в съавторство с доц. Гичева-Гочева.

Всичко гореизложено ми дава предостатъчно основания да препоръчам убедено на уважаемото жури по защитата да присъди на доц. Гичева-Гочева научната степен „доктор на науките”.

София

9.09.2019

Проф. д-р Силвия Минева